

СРПСКА АКАДЕМИЈА НАУКА

ИНСТИТУТ ЗА СРПСКИ ЈЕЗИК

ЈУЖНОСЛОВЕНСКИ ФИЛОЛОГ

ПОВРЕМЕНИ СПИС ЗА СЛОВЕНСКУ ФИЛОЛОГИЈУ

Уређује
А. БЕЛИЋ

уз сарадњу

д-ра *Алексића Радомира* (Београд), д-ра *Вуковића Јована* (Сарајево), *Конеског Б.*
(Скопље), д-ра *Нахшигала Рајка* (Љубљана), д-ра *Скока Петра* (Загреб),
д-ра Рамовша Франа, д-ра *Стевановића Михаила* (Београд),
д-ра *Томановића Васе* (Скопље), д-ра *Храстје Маша* (Загреб)

ХИХ КЊ. 1—4

БЕОГРАД
1951—1952

ЈОШ О ТРЕЋОЈ ПАЛАТАЛИЗАЦИЈИ

I

Питање треће (прогресивне) палатализације занимало је научнике и дуго и често као ретко које од фонетских питања у словенским језицима. То донекле оправдава и нашу намеру да данас, када је питање већ готово скинуто са дневног реда, кажемо о овој старој теми још неколико нових речи.

Узрок честог расправљања о трећој палатализацији лежи, прво, у овоме. Постоји доста велики број старих гласовних закона који у извесним морфолошким категоријама, разуме се само аналошки, стварају и данас нова образовања. Иако свако зна да се сада каже и *кенгур* и *кегла*, и *килограм* и *кишићи*, ипак се говори и *скейшиче* и *скейшици*, и ипак, бар у школској граматици српскохрватског језика, постоји правило да се *к* испред *е* претвара у *ч*, а испред *и* у *ц* (мисли се, наравно, на одређене флексивне облике). Међутим ако и постоји могућност да се начини какав нов итеративни глагол на *-цаћи* према тренутном на *-кнући*, по угледу на однос *клицаћи*: *кликнући*, ни језичко осећање ни школска граматика неће моћи да објасне који су *фонетски* услови били потребни за јављање *ц* према *к* у том глаголу. Друго — што је за нас важније — и строго научно испитивање, чим се прихвати проблема треће палатализације, наилази на готово непремостиве тешкоће. У целокупној словенској фонетици тај закон о прогресивном палатализовању — као закон, не рачунајући локалне дијалекатске тенденције — нема паралеле. И та чињеница — да није познат ниједан други случај деловања вокала на следећи сугласник — давала је повода за претпоставке да у речима *kъnędzъ*, *paricati* итд. треба гледати само специјалне случајеве регресивне палатализације. Затим наука врло дуго није могла да одреди који су гласови испред или иза веларног сугласника били од неког значаја за палатализовање; да ли је играо неку улогу акцент;

зашто палатализација није доследно спроведена; зашто је тако кратко трајала (у јужнословенској топонимастици ње више нема,¹⁾ док се о траговима друге регресивне палатализације још и може дискутовати). Даље, свака од категорија речи у којима се налазе примери треће палатализације показује и иначе понешто необично: или је то неки падеж који није у складу са парадигмом (*otъсь*, *otъса* — *otъсе*), или дублет у конјугацији (*naricaјо* — *naričо*), или специјална промена по падежима која је научнике наводила на помисао чак и о тротематичности (*vъсь* — *vъsego* — *vъsěтъ*), или страно порекло речи (*kъpędzъ*), или у потпуности разрађен систем двојакних образовања (суфикси *-ъкъ*: *-ъсь* и др.), или отступање у једној групи словенских језика (случај са *vъсь* у западнословенској групи) и слично.

Услед свега овога о трећој палатализацији је изнето врло много мишљења, и то веома противуречних. Ми ћемо овде начинити кратак преглед свих досадашњих схватања, пре него што изнесемо своју допуну, пошто није без интереса да се покаже колико се поводом једног проблема лутало и са колико му се различитих страна прилазило.

Кад погледамо најразличнија решења, видећемо да се она могу груписати у неколико категорија. Ми ћемо их овде и прегледати по категоријама држећи се у границама сваке од њих хронолошког реда.

Први помен о нашем питању налази се код Буслајева (Историческая грамматика русского языка, Москва 1863, 71 и д.). Код њега се спомиње сасвим неодређено да је у тим случајевима — који за нас данас претстављају примере треће палатализације — у питању неки палатални елемент иза задњенепчаног сугласника. Много деценија касније појавио се један научник који је ту идеју разрадио на тај начин што је такође иза веларних консонаната претпоставио присуство палаталних вокала, те је нашу палатализацију извео по принципима друге регресивне палатализације. То је био Отрембски (O t. zw. Baudouinowskiej palatalizacji w językach słowiańskich, Wilno 1929, 1—56).²⁾ Према њему глас *c* у *naricati*

¹⁾ Примери као словен. *Logátec* < *Longaticum*, буг. *Средец* < *Serdica* морају се, вероватно, објашњавати на други начин. Исп. Егблум, *Germanische und slavische Palatalisierung in Ortsnamen des östlichen Alpengebiets*, *Språkvet. Sällsk. Förhandl.* 1949—1951, 39 и д.

²⁾ Отрембски је о истом проблему писао и у часопису *Slavia Occ.* 19. Његов чланак нам није био приступачан те не знамо да ли је и шта је од његових схватања измењено.

појављује се стога што је инфинитив некада гласио **-ricēti*, па је с изнето из њега. Такав инфинитив као и разни други облици тог глагола реконструишу се уз помоћ германских и литавских паралела, аналогијама и укрштањима, на начин који је сувише компликован да би био довољно убедљив. Нису много убедљивија ни објашњења у вези с именицама типа *stb(d)za* и именичким суфиксима са елементом *s*, утолико пре што код тих двеју лексичких група треба објаснити и појачану мекоћу гласа *(d)z* одн. *s*, која је засведочена у парадигми (loc. sing. *stb(d)zi*, *ovьci*). Према Отрембском *(d)z* одн. *s'* је контаминација *(d)z* и *(d)ž* одн. *s* и *č'*: узета је боја првог сугласника а мекоћа другог. Конкретно: *stb(d)za* је добивено контаминацијом именица *stbga* (где је било и неких падежа са *(d)z*) и *stbž'ь* (исп. рус. *настежь*). У суплетивним парадигмама стварали су се и суфикси са *-ič'*. Отрембски говори о првобитним наставцима *-iko-* за мушки род, и *-ikī-* > *-icī-* и *-ikjo-* > *-ičo-* за средњи. Из њих се на показани начин добивају наставци са елементима *-ič'*. О таквој репартицији историја, међутим, не зна. Ако би она доиста постојала у словенским језицима — и то у једној каснијој епоси, после извршених двеју регресивних палатализација, — како је могло да наступи мешање и нова репартиција из које је сваки род понео облике и са *-ik-* и са *-ic'-*? Сем тога, у питању су били само завршеци сасвим различитих речи, тако да је номинатив **otīko* могао још евентуално да се контаминира са сопственим косим падежима, али нигде није било облика средњег рода **otīkjo-*. Једва би се нашло именичких парова код којих би једна именица била мушког, друга средњег рода, тематизоване прва са *-o-*, друга са *-jo-* (да и не говоримо о *-ī-*), које би биле кадре да се укрштају и из којих би потекли прототипови наших суфикса. Ни тумачења облика *vьsь*, *sicь* и германских позајмица нису простија, а крећу се у истој сфери. О целој теорији може се рећи ово: чудно је што су баш у случајевима „Бодуенове палатализације“ услови другог регресивног претварања толико замрачени, иако су у свим другим приликама потпуно јасни. Контаминација *s* и *č'*, којом се долази до *s'*, није потврђена никаквим сличним процесима у словенској фонетици. Није објашњено опредељивање језика за боју гласа с приликом контаминација, иако га у тим двоструким парадигмама има редовно мање него *č'* — уколико уопште постоји одговарајућа реч са *č'*; а и само постојање гласа *č'* готово у свим случајевима сасвим је проблематично.

Постојала је, затим, група научника који су промену задње-непчаних сугласника приписивали утицају следећег *j*. Овакво гледиште заступали су Лескин (*Handbuch der altbulgarischen Sprache* 1871, § 36), Миклошић (*Altslovenische Lautlehre*, 3 Bearb. 1878, 237 и д.), Потебња (*Über einige Erscheinungsarten des slavischen Palatalismus*, *A. f. sl. Ph.* 3, 358 и д.), Бругман (*Grundriss I¹*, 135) и најзад Брикнер (*Z. f. sl. Ph.* 2, 300 и д.). Нећемо овде улазити у аргументе свакога од њих понаособ, него ћемо рећи неколико речи о тој теорији уопште.

Требало је, прво, доказати да је *j* у случајевима који су у питању заиста постојало, друго, да је *k+j* одн. *g+j* и *ch+j* могло давати и *c'* одн. $(d)\tilde{z}$ и *ś*.

За прво тврђење узимане су као доказ литавске паралеле, и то за постојање гласа *j* у итеративима типа *paricati* литавски глаголи типа *bėgioju*, *bėgioti*, а за постојање гласа *j* у именицама типа *ičenica* литавске именице типа *pagalbininkė* (*-jā-* или *-jē-* основе). Сем тога указивало се на то да и у самој словенској лексици има наставака проширених и непроширених са *j*, тако да *ičenikъ* : *ičenica* — према схватању тих научника *-iko-* : *-ikjā-* — претставља сличан однос као однос речи са завршецима *-ъпъ* и *-ъпје*, *-isko* и *-iskje* или сл.

Није тешко увидети да у оваквим објашњењима има доста непоузданог. И док се очигледна чињеница — присуство палаталног вокала испред веларног консонанта — превиђа, друга чињеница — присуство *j* о којем не сведочи на словенском терену ништа — узима се као доказано.

Поређење словенских глагола типа *paricati* са литавским типа *tėgioju*, *bėgioti* није згодно из ових разлога. У литавском језику *-ioju*, *-ioti* постаје у деноминативним глаголима ако је одговарајућа именица *-jā-* основа, па се то *-jā-* уноси и у глагол. Сем тога, ови глаголи немају дуљења кореновог вокала и уопште не служе имперфектизовању сродних глагола. Словенски глаголи типа *paricati* показују, међутим, везу са старим, можда још индоевропским девербативним образовањима на *ā* која се чувају у литавском језику у виду дуратива на *-oti*. То дуљење кореновог вокала у литавским дуративима такође је старо, функционално итеративно дуљење. Наведени литавски и словенски типови глагола не припадају, према томе, некој заједничкој балтиско-словенској формацији. Исто тако и поређење *pagalbininkė* са *ičenica* није препоручљиво иако је примамљиво. Када се пореде

обратно — што год је нека гласовна појава мање упечаћена у свест, она је све јаче везана искључиво за своје гласовне услове. Касније, пошто се створи извесна навика да се у одређеној категорији увек среће одређена фонетска промена, тој промени може да се припише и нека функција, и тек онда је могућно њено даље аналошко ширење. Поводом Егблума: чим се од позајмљене речи **kъnegъ* гради множина по законима који вреде и за домаће речи, чак и са једном специфичном домаћом фонетском променом, реч је тиме фонетски пословењена, једнина и множина се добро разликују и по фонетском моменту, те страно порекло није више разлог за неко њено даље необично понашање. О Егблумовим итеративима: Егблум поткрепљује претпоставку о преношењу њиховог консонантизма из императива тиме што доказује да је и вокализам у итеративима и императивима исти: увек најслабији ступањ од могућних који се, разумљиво, у итеративима дуљи. Не улазећи у питање вокализма, запитаћемо се само да ли је могућно претпоставити императиве **klici* и сл. који треба да су у вези са инфинитивима **klikti* и сл. и који су живели у облику **kliki* све до друге регресивне (по Егблumu најмлађе) палатализације (напореда са *klikni*, уколико је у одговарајућем глаголу дошло до инфиксације, како је то у већини случајева и било), па затим добили *s*, дали га итеративима, једној врло младој творевини (о. с. 1935 г., 18), а онда нестали без икаква трага?¹⁾

Најмногобројнија је група оних научника који су у промени задњенепчаних сугласника видели једино прогресивно дејство претходног вокала, а отступања тумачили акценатским приликама, лабијалним елементом иза задњенепчаног сугласника и аналошким укрштањима. Да споменемо овде само пионире те теорије који су писали пре почетка нашега столећа; то су Јагић, који је први од свих говорио о прогресивном дејству палаталних вокала (*Das Slavische (Altslovenische) im „Grundriss der vergleichenden Grammatik der indogermanischen Sprachen“ von Karl Brugmann...*, Arch. f. sl. Ph. 10, 192; касније у Arch. f. sl. Ph. 20, 367 и д., Arch. f. sl. Ph. 23, 128), Бодуен де Курпене, који је убацио идеју о дејству акцента (*Einiges über Palatalisierung (Palatalisation) und Entpalatalisierung*

¹⁾ И Милевски (R. Ekblom: Die Palatalisierung von *k, g, ch*, Rocznik slawistyczny 13, 18—19) увиђа да је Егблум недовољно објаснио постанак итератива, те подупире његову теорију претпоставком да су једни итеративи постали овако, а други аналогijом према постојећим односима. Потпуној критици подвргава ово схватање Локранц (*Zur Deutung der verba auf -catī, -daxati und -sati*, Z. f. sl. Ph. 20 св. 2, 378).

sierung im Slavischen, Uppsala 1951, 1—85). Њихова поправка се састојала у томе што су они као услов за прелаз $kj > c$ (одн. $gj > (\widehat{d})z$ и $chj > s$) сматрали присуство палаталног вокала испред ових група, а два последња научника претпостављала су сем тога да иза споменутих сугласничких група мора стојати још и веларни вокал, да би дошло до промене (пошто би следећи палатални вокал проузроковао јављање $\check{c}$ одн. $(\widehat{d})\check{z}$ и $\check{s}$). Ове теорије би претстављале неку комбинацију напред изнете теорије са Бодуеновим принципима.

У погледу палаталног вокала међу претставницима ове теорије нема потпуног слагања; а и у фонетско-физиолошком објашњењу постоји разлика, премда невелика, између Кнутсона и Егблума (код првог се ствар тумачи хиперпалатализацијом; други је модификује, а појаву назива раном дорсалном палатализацијом). Увиђајући да ипак има доста речи где у групи *палатални вокал + k + j + веларни вокал* не долази до промене $k + j > c$ (*bičbъ, križbъ, otčbъ* — првобитно са — *č*; *teža, bolničarbъ, divižq* итд.), Кнутсон и Егблум спасавају своје теорије од тога противаргумента тумачећи случајеве са $k + j > \check{c}$ као изузетке. Осам германских позајмица, по мишљењу обојице, добивају своје $(\widehat{d})z$ из множине, где оно постаје правилно, по другој регресивној палатализацији. Итеративи типа *naricati* према Кнутсону су глаголи на *-jati*, а према Егблumu нова творевина у коју се консонант уноси из императива одговарајућих глагола на *-kti* (*-gti*). Напр. *naricati* добива африкату из *rbci, sti(\widehat{d})zati* из **sti(\widehat{d})zi* (инф. **stigti*, српскохрв. *stīhъ*), *klicati* из **klici* (инф. **klikti*). Према сваком инфинитиву на *-kti* (*-gti*) мора се претпоставити императив на *-ci* (*-(\widehat{d})zi*), а скоро за све итеративне глаголе нашег типа можемо утврдити да су имали одговарајући тренутни глагол на *-kti* (*-gti*).

Претставницима овакве теорије може се најпре одговорити исто што и претставницима претходне — да је првобитно присуство гласа *j* у примерима за нашу палатализацију недовољно доказано. Затим, као што видимо, Кнутсонова и Егблумова хипотеза бацају целу промену у време пре промене $'o > 'e$, $'\check{e} > 'b$ и сл., јер по њима иза *j* може још да стоји сваки веларни вокал. Ми имамо, међутим, разлога да озу палатализацију сматрамо много каснијом променом о чему ћемо даље казати неколико речи. Уопштавање варијанте на $-(\widehat{d})z\check{b}$ у германским позајмицама Кнутсон објашњава углавном тиме што однос $g:(\widehat{d})z$ још није био упечаћен у свест говорних лица као природни парадигматски однос, а Егблум тиме што су речи биле стране, па је множински облик могао бити схваћен и као једнина. Поводом Кнутсона: ми мислимо

износе нам фонетичари сличне примере.¹⁾ Сем тога, о великој подложности променама — када се ради баш о веларним консонантима — не треба специјално ни говорити, јер је то позната ствар. Не може се прећи преко факта да се у свим случајевима наше палатализације налази палатални вокал испред промењеног сугласника, сем у неким итеративима, где се и палатализовање као и дуљење (*пријањати* са „продуженим“ новим *о*) схвата функционално. Итеративи су уопште уносили много забуне међу теоретичаре прогресивне палатализације. Глаголи *тырcati*, *тылcati*, *тылcati* давали су повода да се говори о прогресивном дејству *г*, *л*, о дејству преко гласа *с*. Међутим има доста чињеница које иду у прилог претпоставци да је промена задњенепчаног сугласника била током времена схваћена као битан моменат при грађењу итератива. Тако у српскохрватском језику итеративни глаголи у којима је промена сугласника већ извршена (било по закону треће палатализације, било аналошки) не проширују се више са *-ав-* или *-ив-*, типичним имперфективним инфиксима. Присуство измењеног сугласника даје само по себи имперфективни, одн. итеративни карактер глаголу. Осећање да итератив треба да садржи измењен консонант према основном глаголу подупире се и изменама (јотовањем) које се врше код глагола IV Лескинове врсте приликом грађења итератива. Ми имамо, дакле, глаголе *мицаџи*, *стијаџи*, *дџаџи*, *кљџаџи*, *шџаџи*, и не можемо утврдити тенденцију да се ови глаголи претварају у глаголе типа **мицаваџи*, иако се могу констатовати појединачни примери. Међутим се историски да доказати да је у старијим епохама, а то значи када свест о имперфективној функцији палатализовања није била довољно укореењена, постојало више образовања таквог типа, и то највише са уметком *-ов-*. Тако А. Мазон²⁾ изричито говори о томе да је глагол *истџаџи* (који је у старом језику био изгубио значење дуративности па га је, према Мазону, тек у модерном књижевном језику примио натраг) имао у староруском језику поред себе *истџазовати* као дуратив. Старословенски језик сведочи о глаголима *осџазовати*, *истџазовати*, *истџазовати*, наредо са *осџазати* итд., док јужнословенски језици (имамо у виду специјално српскохрватски језик), у каснијим стадијима имају углавном или облике са палатализацијом а без уметка, или са уметком а без палатализације (Волтићи има *дихаваџи*, нема *дисаваџи*; Стулић има *клекаваџи*,

¹⁾ Бругман, Grundriss I², 831—832.

²⁾ Morphologie des aspects du verbe russe, Paris 1908, 44.

(Dispalatalisation), IF 4, 45, и на другим местима), Хирт (Der indogermanische Accent 1895, 90), Розвадовски (De -ica suffixo linguarum slavicarum, Rozprawy Akademii umiejętności, wyd. fil. 2, T. 10, 415), Педерсен (Nordisk Tidsskrift for Filologi 3, Bd 6, 109 и Z. f. vergl. Sprachforschung 38, 383), Шахматов, који први говори о утицају гласа иза веларног консонанта (Zur Geschichte der russischen Laute, Изв. отд. р. яз. и слов. 2, 695 и д.) и др. Нећемо овде набрајати и све остале научнике који су у својим компендијима и засебним белешкама прилазили проблему у духу Бодуенових и Шахматовљевих принципа.¹⁾ Последњу, а притом најопсежније аргументисану формулацију добила је ова теорија у ЈФ 2, 18—39: А. Белић, „Најмлађа (трећа) промена задњенепчаних сугласника *k*, *g* и *x* у прасловенском језику“. Ту се ова појава тумачи на следећи начин: *k*, *g* и *ch* мењали су се иза *ь*, *i* и *ę* у меке *c*, (*d*)*z* и *s*, ако иза њих нису стајали *ъ*, *у* или сугласник. Или, гледајући из перспективе најразличитијих претпоставки, овде је показано који су моменти били потребни да би до палатализације дошло (присуство одређених самогласника испред велара, одсуство сугласничког елемента иза њега), који су били ирелевантни (место акцента), а који уопште нису учествовали (глас *j* или палатални самогласник иза велара). Сем тога исти аутор је кроз научну полемику прецизирао своје гледиште у ЈФ 3, 131—137 (Troubetzkoy Prince N., Essai sur la chronologie de certains faits phonétiques du slave commun. RES 2, 217—234) и у RES 8, 50—67 (La troisième ou la plus récente palatalisation des gutturales).

Схватање палатализације као прогресивног процеса било је и принципски оспоравано, а и у оквиру саме теорије било је несугласица по неколиким питањима.

Прво, што се тиче питања о томе да ли је прогресивна палатализација могућна уопште: прогресивно дејство једног гласа на други није никаква изузетна појава. Да се палаталност једног гласа може протегнути на следећи консонант, инкорпорирати у њему, показују на словенском терену прелази *kti* (> *iti*) > *t'i* и *jt* > *t'*,²⁾ тимочки примери типа *мајка* > *мајџа*, великоруски (дијалекатски) примери типа *сѣшарик'*³⁾ И из других индоевропских језика

¹⁾ Скоро потпун преглед свега што је писано о трећој палатализацији до 1926 г. постоји код Кнутсона (о. с. 4—32).

²⁾ А. Белић: Српскохрватске гласовне групе *-jt-*, *-jd-* и прасловенско *-kti*, *-gti* и *iti*, ЈФ 2, 217—226.

³⁾ В. различите примере код Бодуен де Куртене-а, о. с.

наставка веома редак и није продуктиван у словенском језичком осећању. Тако, напр., имамо дублет код позајмице *jeretigъ* || *jeretikъ*, затим код *zlatigъ* || *zlatikъ*; *jarigъ* стоји поред *jariga* и *jaruga*, *kurigъ* је (према Бернекеру) позајмица. За многе од ових именица не може се са сигурношћу тврдити да су прасловенског постања. Усамљено се налази *-ъchъ* у *врѣчѣхъ*, где се није извршила промена паралелна са променом *vъchъ* > *vъsъ*; у овој речи је вероватно одабрана варијанта са *ch* из разлога дисимилације, да не би у косим падежима долазило до незгодне групе *-čs-*, са два елемента *š* и *s'*, блиска по месту артикулације (о слободном избору између два наставка в. даље). Исти разлог дисимилације може важити и за глагол *čъchati* (|| *čichati*). Отступање претставља и глагол *рѣchati*, где је палатализација избегнута да не би дошло до стапања са глаголом *рѣsati*. Што се тиче именице *jelъcha* (|| *jelъcha*), једини траг промене *ch* > *s* пружао би српскохрватски географски назив *Јелса*. Тумачења облика *Јелса* крећу се, додуше, у другом правцу. Према Скоку¹⁾ из множинског облика **jelbsi* (исп. *Jelah* у Босни, топоним мушког рода) настаје јединина **jelbsъ*, а то затим опет прелази у женски род. Према Илешићу²⁾ облик *Јелса* је пример за цакавизам. Међутим прво објашњење је, по нашем мишљењу, мало натегнуто, а друго несигуно због хронологије. За облик *Јелса*, наиме, може се утврдити као сигурно да постоји већ у 14 в.³⁾ а цакавизам, према Малецком,⁴⁾ није старији од 17 века. Постоји, најзад, једна појава која захтева специјално, поглавито хронолошко, испитивање: именице, изведене директно из истих корена као и итеративни глаголи са условима за трећу палатализацију, ни у једном словенском језику, уколико постоје, немају ту фонетску промену. То су именице типа *сѣдѣга*, *дсѣка*, *прѣсега*, *јѣка*, *брѣка*, типа *јѣк*, *мѣг*, затим сличне именице са даљим суфиксним проширењем типа *прѣгача* и сл.

Много полемике око тога који су све вокали испред задње-непчаног сугласника могли да изазову претварање, а који иза њега да га спрече, уштедело би се кад би било пречишћено питање времена наше палатализације. Постојало је гледиште да је палатализација спроведена пре дефинитивног формирања назала, те да је једна врста назала реда *ѣ* имала дејство на велар, а друга не. Исто тако наша појава стављана је и у време пре

¹⁾ Из српскохрватске топонимике, ЈФ 2, 315.

²⁾ Нешто о Јелси на Хвару и о јелшанском говору, ЈФ 13, 151—160.

³⁾ Скок, I. с.

⁴⁾ *Sakawizm z uwzględnieniem zjawisk podobnych*, Kraków 1929, 57—58.

нема *клецаваџи*; према старосл. *вѣцати* стоји српскохрв. *привика-ваџи* и сл.; карактеристичан је однос *смрѣваџи* се: *смрѣџи* се, *зѣмрѣџи*, *свѣшломрѣџи*).

Друго је питање на овој истој линији — да ли баш увек иза вокала *ѡ*, *ѣ*, *ѥ* долази палатализовани сугласник? Јер изузеци у томе смислу могу да поколебају ону формулацију проблема које се ми држимо. Не мислимо овде на дублете са палатализованим сугласником и без њега које нам пружа готово сваки пример треће палатализације; питамо се да ли постоје целе категорије код којих услова има, а промена се ипак не јавља. Такве категорије постоје. Тако напр. напореда са *јѣ(ѡ)за* има редовно отсуство промене велара у наставку *-ѣга*. Према Вондраку тај је наставак страног порекла; али се то оспорава, и они који врше поређења са литавским суфиксима налазе му паралелу, додуше чешће у придевским образовањима, али и у именичким (имена птица са *-ing-* у наставку). Страно порекло наставак и не би био разлог да се у њему не врше домаће фонетске промене, пошто је позајмљивање наставак, који се касније репродукује као *-ѣга*, морало пасти пре или за време формирања назала, а наша палатализација свакако је каснија ствар. Ако се мисли на руске примере као *бедняга*, *бродяга* и сл., у питању може да буде и наставак *-'ага* (српскохрв. *совуљага*, *вињага*).¹⁾ Али семазиолошка блискост са пољским речима типа *ciemiega*, *włoczega* могла би, иако не мора, да укаже на старо зеједничко *-ѣга*. Разлог за отсуство палатализовања лежи, прво, у чињеници о којој ћемо говорити касније, — да руски и пољски језик уопште, у свим случајевима где постоје услови за трећу палатализацију, дају преимућство варијанти без промене; а друго — можда и у томе што су блиске по својој експресивној нијанси речи на *-уга*, *-ѣга*, *-'ага*, где се промена не може вршити, доприносиле враћању и задржавању неизмењеног сугласника. Слична два разлога могу се навести и за наставак *-ѣга* (рус. *шенѣга*, *ярига* такође су речи са детериоративном нијансом). С друге стране наставак *-ѣга* врло је мало распрострањен; он се налази често у речима страног порекла, које могу бити новије позајмице, његово *ѣ* алтернира са другим вокалима (српскохрв. *вѣрига* || словен. *verŭga*, српскохрв. *чѣшљѣга* || *чѣшљуга*, рус. *ярига* || *яръга*), те је непогодан за извлачење ма каквих закључака. Није много јаснији ни наставак *-ѣгѡ*, који би такође имао да претрпи промену. Тај је

¹⁾ Белић, Zur Entwicklungsgeschichte der slavischen Deminutiv- und Amplificativsuffixe, Arch. f. sl. Ph. 23, 201 и д.

доминирале над осталим основама, малобројним и реликтног карактера, имале своју потпуно устаљену промену и неминовно су привлачиле сва нова образовања. Међутим код заменица такве неодољиве моћи аналошког прилагођавања није било; није било неког шаблона, разумљивог за језичко осећање, другим речима, у номинативу заменице *vъsъ* једва ако је било нечег принудног за даљу промену, као што је у номинативу нове именице *отъsъ* лежао неотклоњив импулс да именица постане идентична са *jo*-основама. У парадигми *vъsъ* је дошло до зближавања са парадигмама меких заменичких основа само у оним случајевима где је неки снажан фонетски закон (*'o > 'e*) то захтевао; према нескладу *vъsego* — *vъsěť* језик је већ остао равнодушан, пошто је у заменичким променама било и других „нескладних“ односа (код *čъto*, *kyi*, *sъ*), изазваних давно заборављеним факторима и санкционисаних традицијом.

Даљи аргументи за утврђивање хронологије фонетских појава јесу поређења појединих резултата тих појава. Тако се, напр., упоређује *s* у младој појави *cvěť < kvěť* и у случајевима друге регресивне палатализације, да би се показала временска блискост тих двеју промена. Исто тако говори се да чињеница што глас *s* као резултат друге палатализације и *s* као резултат треће имају исти продужетак у западнословенским језицима, може нешто да нам пружи у погледу хронологије. Међутим такво аргументисање нема у себи ничег принудног: ма какви били узроци, а можда и првобитни резултати неке фонетске промене, њихови продужеци могу касније да се покlope и да више не сведоче о временској разлици својега постанка.

Да сугласнички елемент иза велара спречава промену, разумљиво је из више разлога. Велар који стоји у чврстој вези са следећим консонантом нема своје потпуне експлозије те и не може да буде сав ангажован у промени на потребан начин. Затим, гласови *s* и *(d)z* у време словенске заједнице нису никад стајали пред консонантом, сем у случајевима *cvěť*, *(d)zvězda*, у којима се показало да *v* и нема потпуну консонантску вредност. Сугласничке групе у речима **sęcnoŕi*, **mъ(d)zla* биле би језичком осећању туђе. Што се тиче гласова *y* и *z*, ма како хипотетично изгледало постојање сугласничких елемената испред њих, чињеница је да они једини на почетку речи редовно излучују испред себе протетично *v*, те њихова улога у регресивном спречавању прогресивне палатализације постаје тиме очигледнија.

монофтонгизације, те је постављано питање да ли свако *i* или само *i* одређеног порекла може да делује прогресивно. Тврдило се и то да су дифтонзи с елементом *o* на првом месту, који су стојали иза велара, спречавали измену. Овакве претпоставке повлачиле су за собом и даља резоновања и никако нису доприносиле разјашњењу ствари.

Расправљање о релативној хронологији фонетских појава показивало се досада као доста незахвалан посао. Ипак има момената на основу којих можемо да побијамо аргументе о већој старости наше палатализације у односу на другу регресивну.

Постоји један детаљ који је веома отежавао одлуку у погледу времена наше палатализације: то су контрадикторни облици *otъci* (loc. sing.) на једној страни и *vъsěť* и сл. на другој. Отуд скептицизам Њича¹⁾ који каже: ако се прихвати да је прогресивна палатализација млађа од друге регресивне, излази да је облик *vъsěť* правилан, а облик *otъci* аналошки (јер би после друге регресивне, а пре прогресивне, постало *vъsěť* и *otъcě*); ако се узме да је она старија од друге регресивне случај је обрнут. — Ми знамо да су у тим речима *c* и *s* исте врсте — истог времена постанка и истог порекла, — а иза њих у оба случају стоји **oĭ* које се у ова два облика подједнако развијало. Који је, дакле, облик претрпео накнадну промену вокала? Проф. Белић²⁾ примећује да парадигма заменице *vъsъ*, ако би била формирана пре монофтонгизације, не би имала зашто да мења своје *vъsimъ* и др., јер би се у потпуности слагала са променом заменице *moĭъ* и сл. Размотримо даље овај несклад. Ако прихватимо претпоставку да је до *c'* и *s'* дошло после монофтонгизације, видећемо да су у обема променама затечени облици са старијим *c* и *s* и са *ě* који су кварили систем. Питање је сад — зашто су ти облици у парадигми *otъsъ* уклоњени, а у парадигми *vъsъ* нису. Прво, у парадигми *otъsъ* је било мање падежа које је требало прилагодити да би се добио потпун изглед меке промене. У вокатив се није дирало, јер он и семантички стоји по страни, а у другим парадигмама (напр. *člověkъ*, *člověka* — *člověče*) његов однос према осталим падежима показује фонетску разлику. Друго, код именица се осећа већа „стега“ падежне системе у формалном погледу него код заменица. У мушком роду су *o-* основе и *jo-* основе, које су

¹⁾ Nature et chronologie de la seconde palatalisation en slave commun, RES 6, 42 и д.

²⁾ Цитирани чланак у RES 8.

доминирале над осталим основама, малобројним и реликтног карактера, имале своју потпуно устањену промену и неминовно су привлачиле сва нова образовања. Међутим код заменица такве неоодољиве моћи аналошког прилагођавања није било; није било неког шаблона, разумљивог за језичко осећање, другим речима, у номинативу заменице *vъsъ* једва ако је било нечег принудног за даљу промену, као што је у номинативу нове именице *otъsъ* лежао неотклоњив импулс да именица постане идентична са *jo-*основама. У парадигми *vъsъ* је дошло до зближавања са парадигмама меких заменичких основа само у оним случајевима где је неки снажан фонетски закон ($'o > 'e$) то захтевао; према нескладу *vъsego* — *vъsѣтъ* језик је већ остао равнодушан, пошто је у заменичким променама било и других „нескладних“ односа (код *čyto*, *kyi*, *sv*), изазваних давно заборављеним факторима и санкционисаних традицијом.

Даљи аргументи за утврђивање хронологије фонетских појава јесу поређења појединих резултата тих појава. Тако се, напр., упоређује с у младој појави *svѣтъ < kvѣтъ* и у случајевима друге регресивне палатализације, да би се показала временска блискост тих двеју промена. Исто тако говори се да чињеница што глас *s* као резултат друге палатализације и *z* као резултат треће имају исти продужетак у западнословенским језицима, може нешто да нам пружи у погледу хронологије. Међутим такво аргументисање нема у себи ничег принудног; ма какви били разлози, а можда и првобитни резултати неке фонетске промене, њихови продужци могу касније да се поклоне и да више не сведоче о временској разлици својега постанка.

Да сугласнички елемент иза велара спречава промену, разумљиво је из више разлога. Велар који стоји у чврстој вези са следећим консанантом нема своје потпуне експлозије те и не може да буде сав ангажован у промени на потребан начин. Затим, гласови *s* и $(d)z$ у време словенске заједнице нису никад стајали пред консанантом, сем у случајевима *svѣтъ*, $(d)zvѣzda$, у којима се показало да *v* и нема потпуну консонантску вредност. Сугласничке групе у речима **sęcnęti*, **tъ(d)zla* биле би језичком осећању туђе. Што се тиче гласова *y* и *ѣ*, ма како хипотетично изгледало постојање сугласничких елемената испред њих, чињеница је да они једини на почетку речи редовно излучују испред себе протетично *v*, те њихова улога у регресивном спречавању прогресивне палатализације постаје тиме очигледнија.

II

Сваки проблем у вези са трећом палатализацијом — и елементи који је изазивају, и елементи који је спречавају, и време њеног одигравања — још се и може некако решити, детаљном и продубљеном анализом. Али загонетна остаје и даље јединствена „факултативност“ овог процеса. Нема ни једног језика у којем би живели искључиво примери са извршеном променом или искључиво примери без ње. Исто тако готово ниједна реч са условима за тај процес нема доследно спроведену или доследно неспроведену палатализацију у свим словенским језицима. Словенски језици, узети сви заједно, претстављају велико шаренило дублета. Скоро у сваком од њих има двојакних образовања у оквиру појединачних категорија. Тако напр. сваки језик чува обе врсте суфикса, са *k* и са *s*, и то сваки по неколико корелативних парова. У области итератива српскохрв. језик има *mǫgrati* поред *mǫcати*, *měcати* и осталих; словен. ј. *dvigati*, *migati* поред *lěcati*, *klicati*; чешки ј. *zdvihati*, *sákati* поред *kleceti*, *niceti*. Што се германских позајмица тиче, руски језик има *скиляга*, *сер(ь)гá* поред *князь*, *вптязь*. Чак и иста реч у истом језику гласи на два начина (дајемо овде и примере аналошких итеративских образовања): пољ. *ulga*, *lgo* — *nie lza*; српскохрв. *špgrati* || *špžati* (са диференцијацијом значења); словен. *drgati* || *dřzati*, *zřkalō* || *zrcálo*, *mikati* || *micati*; чеш. *zrkadlo* || *zrcadlo* итд. Све ово показује да првобитно раздвајање на примере са изменом велара и примере без ње не може да се без икаквог ограђивања сматра територијалним, као што је случај са примерима типа *kvěť* || *cvěť* код којих је територијална подела очигледна.

Објашњење настанка дублета које највише задовољава здраву логику јесте то да су се из двојакних парадигматских облика вршила уопштавања у оба правца. Али ипак постоји други моменат који је у целом овом питању ванредно интересантан: зашто се у примерима с трећом палатализацијом редовно врши формирање двојакних облика, иако су ти примери веома разнородни, са потпуно различитим условима за аналошка уопштавања? Тешко се може простој случајности приписати чињеница да се велар враћао и у итеративним глаголима, и у заменици *vъзь*, и у именицама сва три рода. Необична спремност свих речи са трећом палатализацијом да стекну поред себе дублет као да указује на то да их је у овоме сједињавао неки заједнички моменат.

Ако погледамо категорију суфикса, видећемо да је у њима трећа палатализација срећно искоришћена и ради диференцирања

суфиксних значења и ради спровођења оне тежње словенских језика за што изразитијим разликовањем мушког и женског рода о којој смо већ говорили. Ми бисмо, дакле, још и могли претпоставити да је потреба језика за формалном диференцијацијом суфикса потстичала утврђивање двојакних облика — са *k* и са *s*. Језик је тежио да створи разнолике наставке, па је у унакрсним уопштавањима нашао начина за то. Али одмах да се оградимо: тај разлог није могао бити узрок *фонетске бифуркације*, већ једино, и то само евентуално, *укрштања*; јер је извесно да свесност, „целисходност“ при чисто фонетским изменама не може постојати. Али, ако је код суфикса и било „форсирано“ укрштање, који би разлог могао да утиче на стварање двеју парадигми *stьga* и *stь(d)za*, двеју заменица *vьchъ* и *vьsь* или двају инфинитива *klikati* и *klicati*?

Међутим показује се да баш у овим примерима, примерима идеалне синонимичности, налазимо очигледне трагове њихове територијалне поделе.

Са географским распоредом ових примера ствар стоји овако: источнословенска језичка група, а одмах поред ње пољски језик, претстављају један екстрем где је изражено преовлађивање примера са неизмењеним веларом; српскохрватски и старословенски језик, а мало даље за њима словеначки, претстављају други екстрем где се јављају понајвише примери са извршеном палатализацијом. Истој таквој репартицији подлегли су чак и суфикси, само у мањој мери, јер је њихова различитост била потребна свим језицима.¹⁾ Други словенски језици су у том погледу мање карактеристични, а за детаљно утврђивање ситуације у њима било би потребно опширно испитивање које би излазило из оквира овог рада.

Ево прегледа примера из којег ће се распоред најбоље видети.

¹⁾ Проф. Белић, цитирана студија у Arch. f. sl. Ph. 23, 136 и д. и проф. Бошковић, цитирана студија 5 и д., показују да су суфикси са елементом *s* узели широког маха у јужнословенској заједници. Није невероватно да су се у наслону на именичке суфиксе стварала и проширења за деминутивне глаголе, са истим елементом (српскохрв. *кашљуцаши*, *мируцаши*), поред проширења с елементом *k* (*койкаши*, *звиждукаши*). Малобројни руски глаголи тога типа (*пили́кашь*, *пушля́кашь*) не познају проширење са *ц*.

С друге стране Локранц (Z. f. sl. Ph. 20 св. 2, 388 и д.) расправља о снажном ширењу суфикса *s* са елементом *k* у руском језику, сматрајући да је то ширење настало тек у историском раздобљу, и налазећи му разлоге у општем губљењу алтернације *k | s*. Ми смо пре склони да верујемо да је преовлађивање *k*-суфикса праруско и народно, и да је оно током историје све више продирало у писменост, пуну црквенословенске традиције. О разлозима в. даље.

Српскохрватски старословенски	руски пољски
I именице, придеви, прилови, заменице	
старорус. вѣрагъ	
вас > сав вѣсь	старорус. вѣоу, вѣѣ (извори цитирани код Белића, Јф 2, 27—28; књиж. весъ)
двѣзац, двѣзѣк, двѣзе	
дирѣза (Дијал. Ист. и Ј. Србије)	деряга (и дерюга) (dzierzęga)
зѣц зѣвѣцъ	(укр. и белорус. зѣяк; можда накнадно деминутивно образовање; буг. заек)
јѣза ѣза	ягá, adj. ягáя jędza и др. образовања
старорус. кѣлѣагъ	
лѣмез	рус. диј. лемега (< *лемягá; Бернекер) lemięga
лазан, -зна (ластан) (РЈА) лѣза	рус. диј. польга (књиж. польза; нельзя) ulga, odelga, lgo (али nie lza)
лягáтъ, ляга, лягушка (вокализам у корену није сигуран)	
мѣсец мѣсѣцъ	белор. месик
Јелса? ољѣа	ољхá olcha
склазѣ и др. образовања	старорус. щѣлагъ , рус. шѣлег, диј. скиляга (укр. шѣляг) szeląg
стѣза стѣза	рус. диј. стегá; зга у изразу ни зги

Српскохрватски старословенски	Руски пољски
тризѣ	
оусерѣзѣ	сер(ь)га, диј. њсерьга
II итеративни глаголи а.) добивени по трећој палатализацији	
брѣцати браѣцати	брѣкати brzękać
дѣзати дѣизати	дѣйгати dźwigać
ѣцати	икати
клиѣцати клиѣцати	кликати
мѣцати маѣцати	– мякати
прѣзати (прѣзати) праѣзати	– прѣгати – przęgać
стѣзати стизати	– стѣгати ścigać
стрѣза (стрѣга) стризати	– стрѣгати – strzygać
*звѣцати > звѣцкати зѣѣцати	звѣкати
ИТД.	
б.) добивени аналошки	
браѣзати (< *браѣззати)	диј. брызгати
граѣање (Белин речник; код Вука граѣкати) граѣцати	граѣкати grakać

Српскохрватски старословенски	Руски польски
дѣсати дѣхати	– дѣхать dychać
(жезац камен? Грађа Речника САН)	żegać
мѣцати мѣзцати	– молкать – milkać
мѣцати	мѣкать mukać
пѣцати пѣжати	пѣкать pękać
рѣсати (< *рѣсцати)	рѣскаць (<i>и > ѣ</i> као у <i>крыло</i>)
– смѣцати (се) (у старим речницима) смѣзцати смѣуцати	– смѣкать(ся) smukać
стрѣзати	строгать
тѣцати тѣзцати	толкать – tłukać
трѣзати (трѣгати) трѣзати	– торгать targać
итд.	
III Тенденције у језицима	
<p>Руски језик гради детериоративе типа <i>бедняга</i>, <i>бродяга</i> (уколико није у питању <i>'aga</i>). Польски језик гради детериоративе типа <i>ciemięga</i>, <i>włoczęga</i>.</p> <p>Репартиција именичких суфикса (в. напред) Репартиција суфикса у деминутивним глаголима (в. напред)</p>	

Као што се види, наша табела не показује сасвим оштру поделу, али су изузеци малобројни. На овом месту морамо да напоменемо још неколико ствари. Истина је да се и у старословенском језику (в. списак Кнутсонових примера, о. с. 53—62) могу наћи итеративи као **взпрагати**, **остригати**, **взстрзгати**, **посмихати** **сѧ** итд.; и примери **кѡнагѡ**, **пѣнагѡ** припадају истом језику. Међутим, судећи по Миклошићевом речнику, већина таквих примера отпада на каснију, и то руску редакцију. Истина је и то да РЈА има засведочене глаголе *дѣхашѣ*, *дѣгашѣ*, *мѣкашѣ*, *никашѣ*, *блѣскашѣ*, именице *кнѣго* (хипок. од кнез), *кнегиѣ* (назив биљке) и сл.; старосрпски језик има облике заменице *sikъ*, а прилог *нѣком* живи у српскохрватском језику и данас. Већина таквих примера је ипак дијалекатске природе и уопште реткост у језику (а поред тога можда и аналошког постанка према *дигнушѣ*, *кнегиѣ* и сл.), и они, према томе, не кваре наш систем у којем се говори само о општим смерницама развоја. Исто тако познато је да је неколико германских позајмица типа *kъne(d)zъ* ушло у источнословенске језике и у пољски језик искључиво са палатализованим веларом. У пољском језику, у каснијим образовањима која су постала аналошки према оним првим позајмицама, завршеци се колебају између *-ag* (*jarzag* > *Häring*) и *-qdz* (*mosiqdz* < *Messing*)¹⁾ Што се тиче руских итератива са измењеним веларом (*бръцаѣѣ*, *звяцаѣѣ* *подвизаѣѣся* итд.), они се сви без изузетка осећају као црквенославизми.²⁾

Видели смо, дакле, ово: суфиксни парови, који нису синонимични, не губе се из језика. Појединачне речи код којих би у случају задржавања обеју варијаната настала једнакост значења углавном се репартирају територијално, на показани начин.

Да бисмо унели мало светлости у питање те репартиције, направимо један експеримент: погледајмо шта бива кад је један суфиксни пар са гласовима *k* и *s* синонимичан. Од свих суфиксних парова у којима један члан садржи велар а други африкату, најсличније улоге имају *-ѡкъ* и *-ѡсь*, и то у свим језицима, ма да и они показују извесне тенденције разилажења (*-ѡкъ* ретко има значење имена радника, *-ѡсь* врло често; за имена становника такође се уопштава *-ѡсь*). У деминутивној функцији они су равноправни. И ево шта се може рећи о њима.

¹⁾ Према Рудњицком (*Sufiksy ze spółgłoską -g-*, *Slavia occ.* 10, 278—304) ти завршеци могу бити и словенског порекла.

²⁾ Исп. Вајан, *Grammaire comparée des langues slaves* T. I, 1950, стр. 291.

зна за изузетке од тога, а пољски примери типа *nosorožec* су ретки. Српскохрватски језик се у тим случајевима колеба између -ак и -ац: *јези́чак* — *јези́чац*, *чми́чак* — *чми́чац*, *гра́шак* — *гра́шац*, *обла́чак*, *кожу́шак* — *че́пчежац*, *облу́чац*. Ова последња чињеница може да сведочи или о ранијем отврдњавању африката *ч*, *ж*, *ш* у српскохрватском језику, или опет о спомињатој јужнословенској тенденцији ка уопштавању варијаната са *с*.

Упоредимо сад овај фонетски принцип при распореду суфикса, једнаких по значењу, и географски распоред облика, једнаких по значењу. Има ли нечег заједничког код тих двеју тенденција — тенденције да иза тврдых сугласника долази суфикс са елементом *с*, иза меких са елементом *к*, и тенденције да у јужнословенским језицима преовлађују облици са *с*, (*ǎ*)*z*, *s* а у руском и пољском облици са *к*, *g*, *ch*? Можемо рећи ово: обе тенденције свде се на једну. У суседству тврдых сугласника долазе *с*, (*ǎ*)*z*, *s*, у суседству меких — *к*, *g*, *ch*. Јер руски и пољски језик су управо они језици за које је карактеристична мекоћа консонаната испред палаталног вокала, док је за јужнословенске језике карактеристично отврдњавање консонаната у таквом положају. Консонанти испред старих *і*, *ѣ* и *ѣ* у руском и пољском језику су меки. Исти разлог због којег се у тим језицима задржава облик *l̥ga* и многи други слични облици (тј. мекоћа најближег сугласника испред велера) задржава и српскохрватску форму *п̣ушѣлак* као и руску *конѣк* и др. (са ближим додиром два последња сугласника у косим падежима). Избегава се, наиме, близина два мека сугласника, а ово са своје стране може да буде један доказ више за појачану мекоћу гласова *с*, (*ǎ*)*z* и *s* као продуката треће палатализације.

Из свега реченог могао би се извести закључак да је под условима које смо навели за трећу палатализацију долазило до умекшаног гласа *к'* (*g'*, *ch'*)²⁾ још на прасловенском земљишту, па је после тога настајала бифуркација у којој је одлучивала мекоћа одн. тврдоћа претходног сугласника: у случају мекоће тог сугласника *к'* се враћало на *к*, а у случају тврдоће мењало се даље до *с*. Претпоставка не би била немогућна са фонетског гледишта. Процес који је показивао доста малу снагу — пошто су га и незнатни лабијални елементи иза велера могли спречити — могао је да буде сузбијен и присуством претходног меког сугласника.

²⁾ О средњем гласу *к'* в. код Егблума, *Språkvet. Sällsk. Förhandl.* 1949—1951, 37 и д.

Таквом тумачењу би се противила измешаност примера у свим језицима, чак и код речи истога корена, а још више две врсте суфикса у свим језицима. Међутим могућност дисимилације је вероватно била кратког трајања; тенденција није дошла до пуног изражаја, она је почела изумирати пре него што је стигла да буде доследније спроведена. Њу је, вероватно, баш и прекинуо процес отврдњавања сугласника *c*, *dz* и *s*, првобитно врло меких. Поједине варијанте не стижу да буду укоренење у језичко осећање ширих језичких заједница. Дијалекти са неједнако извршеном поделом још су у блиском додиру, отуд, рецимо, продире у руски језик варијанта *месяц*, *заяц*, а белоруске (тј. данас белоруске) варијанте са *k* не налазе распрострањеност; утицај старословенског језика одржава ту измешаност и касније. Сем тога аналогја је такође могла да ствара дублете, тако напр. према српскохрв. *дѣзати* могло је настати и *дѣгати* у наслону на *дѣгнути*. Што се суфикса тиче, сви словенски језици су спровели систему двојакних суфикса и на први поглед се чини немогућно да је у сваком од слов. језика *k* могло давати и *k* и *c* у једнаким суфиксним склоповима, само ради добивања што већег броја неједнаких наставака који би послужили семантичком нијансирању. Али ствар не стоји тако. Јужнословенски језици показују склоност ка *c*-суфиксима, и њихови малобројни *k*-суфикси би се дали објаснити и ширењем гласа *k* из суфикса са групама *-yk-*, *-ѣk-*. С друге стране, и за руске и пољске *c*-суфиксе, који сеprotivе општој тенденцији, може се наћи објашњење у њиховом каснијем аналошком ширењу преко одређених категорија, првобитно из позајмљених или каквих дијалекатских узора. Такво примање и ширење наставака са стране, које служи семантичком разликовању, има још више оправдања него примање страних варијаната за домаће лексичке речи.

И. Грицкат-Вирк

Résumé

I. Grickat-Virk

Quelques mots encore sur la troisième palatalisation

La raison pour laquelle on a si souvent discuté dans la science au sujet de la troisième palatalisation est que le processus n'en est pas clair, aussi bien pour le sentiment naturel de la langue que pour la science. Chaque catégorie de mots dans laquelle la troisième

palatalisation s'est effectuée, offre quelque chose d'insolite ou d'inconséquent.

Les hypothèses sur les conditions de ce processus se sont développées dans la science principalement en trois directions.

Certains savants ont considéré qu'il s'agit d'une sorte de palatalisation régressive et que le changement a été provoqué par quelque élément palatal après les vélaires. Otrębski a parlé de l'influence de la voyelle palatale suivante sur la vélaire (1929); Leskien, Miklosich, Potebnja et Brugmann ont écrit sur l'influence de l'*ĭ* suivant (c'est-à-dire sur le processus complet comme d'un iotacisme spécial). La présence de l'*ĭ* dans les mots de troisième palatalisation n'est pas suffisamment prouvée. On peut encore moins accepter l'explication selon laquelle le groupe *vélaire* + *ĭ* aurait pu donner, pour quelque raison que ce fut, une affriquée.

Trois grandes dissertations, riches en documentation, apparaissent à côté d'autres comme rectification à cette seconde manière de voir: l'une de Knutsson (1926), les deux autres de Ekblom (1935 et 1951). Ayant profondément pénétré dans le problème, les deux savants supposent que les conditions nécessaires au changement n'auraient été remplies que dans les cas où l'on aurait eu le groupe suivant: *voyelle palatale* + *consonne vélaire* + *ĭ* + *voyelle vélaire*. Il n'y a chez eux différence de conception que sur certains détails moins importants. On peut reprocher surtout deux choses à leur manière de voir: la présence du son *ĭ* qui n'est pas suffisamment prouvée; et d'un autre côté la présence de la voyelle vélaire après l' *ĭ* qui impliquerait une trop grande ancienneté du processus.

Un troisième groupe de savants attribue le changement des vélaires uniquement à l'influence progressive de la voyelle palatale précédente (Jagić, B. de Courtenay, Hirt, Rozwadowski, Pedersen, Šachmatov et A. Belić qui a fait à la conception du groupe de ces savants les rectifications nécessaires et a ainsi donné une forme achevée à leur théorie. Les principaux reproches que l'on fait à cette théorie peuvent être facilement repoussés. L'influence progressive d'un son sur l'autre n'est point du tout une apparition extraordinaire. Dans tous les cas de notre palatalisation, la voyelle palatale se trouve réellement avant la consonne vélaire, toujours, sinon dans certains itératifs chez lesquels la transformation de la consonne vélaire est considérée fonctionnelle; les cas où, malgré les conditions existantes, la palatalisation ne s'est point faite, peuvent être expliqués avec plus ou moins de succès. Enfin, doit être considéré comme prouvé le fait que notre palatalisation progressive est plus jeune que la régressive,

donc plus jeune également que la formation des diphtongues et des nasales. Les voyelles *i*, *e* et *o* sont donc les seules qui peuvent être prises en considération en tant que voyelles à effet progressif.

Ce fait singulier d'être facultative, propre à la troisième palatalisation, l'existence des doublets avec le changement accompli ou non, peut être expliqué ainsi: l'influence progressive de la voyelle palatale sur la consonne vélaire n'a donné (sur le terrain prés slave) qu'un son radouci, à mi-chemin entre *k* et *c* (*g* et (*d*)*ž*, *ch* et *s*). L'élément palatal de la consonne précédant la voyelle palatale décidait sur le sort à venir de ce son. Si la consonne était douce (comme il en a toujours été dans le russe et le polonais, et comme cela pouvait être dans les autres langues), ce son mixte revenait au *k* (dur); si elle était dure, il continuait à se transformer pour aboutir à la phase *c'*. C'était donc la dissimilation de l'élément palatal qui était en question. La répartition territoriale des exemples (les dispositions claires du serbocroate et du vieux slave à incliner vers les variantes avec *c*, celles du russe et du polonais vers les variantes avec *k*) ainsi que d'autres exemples isolés, semblent prouver cette supposition. L'existence des deux sortes de suffixes (avec *k* et avec *c*) dans toutes les langues slaves ne doit pas obligatoirement témoigner contre cette hypothèse. Leur création a été incitée par des raisons de différenciation sémantique et de genre grammatical.